

ПОНЯТТЯ ІСТИНИ В СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВІ У КОНТЕКСТІ СИТУАЦІЙНОГО АНАЛІЗУ

Активізація досліджень із проблематики соціально-гуманітарних дисциплін, якою супроводжуються суспільно-політичні перетворення в Україні, викликала гостру потребу в уточненні низки ключових методологічних питань. Необхідно це ще й тому, що багато розвідок торкаються надто складних проблем, а отримані результати використовують під час прийняття політичних чи управлінських рішень. Ідеться передусім про оцінку наукової коректності теорій, концепцій, прогнозів у політології, прикладному політологічному аналізі, в інтерпретації даних соціопитувань тощо.

Зрозуміло, що ключовою проблемою кожного дослідження, зокрема суспільствознавчого, є проблема істинності, достовірності його результатів. У галузі соціально-гуманітарного знання, як і в інших науках, критерій істинності залишається єдиним й універсальним показником прийнятності наукових досліджень.

Питання про те, що означає істинність стосовно теорії суспільних наук і як її можна встановити, розв'язуватиметься з позиції кореспондентної теорії істини (істина як відповідність висловлювання фактам). Отож і проблема загалом полягає у з'ясуванні того, що означає така відповідність у суспільствознавстві, як побудувати теорію, щоб вона відповідала фактам і яким чином перевірити наявність цієї відповідності.

Щоб розв'язати цю проблему, необхідно подолати низку труднощів. Перша і найфундаментальніша складність, яка визначає інші методологічні утруднення досліджень у галузі суспільних наук, пов'язана із відсутністю в діяльності індивідів і в ментальних взаємодіях загалом детерміністичної (тобто жорсткої, неминучої) причинності. Не існує жорсткої причинності між процесом розмірковування і рішенням (формуванням попереднього наміру) діяти, між попереднім наміром і реальним початком дії, між наміром на початку дії здійснити її та наміром у процесі реалізації заверши-

ти її. Імовірно, що коли ми хочемо оголосити причини певної суспільної події (наприклад, голосування на виборах за конкретного політика чи терористичний замах на певну особу), то при цьому під поняттям «причина» мається на увазі дещо інше, ніж у ситуації, коли зазначається, приміром, причина грому, що супроводжує блискавку.

Дж. Серль¹, який детально досліджував специфіку і механізм конструювання індивідом раціональних підстав для дій у його практичній діяльності, вводить на позначення описуваної ситуації поняття розриву: «Розрив — це особливість свідомого прийняття рішень і поведінки, завдяки якій підстави, що передують рішенням і діям, не сприймаються суб'єктом як такі, що встановлюють причинно достатні умови для прийняття рішень і здійснюваних вчинків»².

¹ Серль Дж. Рациональность в действии. — М.: Прогресс-традиция, 2004. — 336 с.

² Там само. — С. 83.

Таким чином, при виробленні суб'єктом підстав для дії існують три розриви причинного ланцюга у процесі прийняття рішень та їх практичної реалізації, чого не може бути при поясненні нементальних взаємодій, наприклад, у явищах природи.

Враховуючи подібні обставини, незрозуміло, як досягти достовірного пізнання суспільних явищ, тим паче, такого пізнання, що претендує на з'ясування істини, яка сприймається у традиційному, кореспондентному сенсі? Незрозуміло також, яким чином можна прогнозувати суспільні явища.

Із зазначеними обставинами пов'язана *друга складність*. Вона зумовлена неможливістю вирішального експерименту у суспільствознавчих дисциплінах. «Будь-який теоретичний аналіз у суспільних науках, навіть із застосуванням математичних методів, є описом ментальних, якщо так можна сказати, взаємодій між людьми чи їхніми групами. У цьому випадку постає проблема того, якою мірою математична модель відповідає реальним подіям, що відбуваються. Якщо у природознавстві подібна проблема розв'язується за допомогою експерименту, то у суспільствознавстві, саме через ментальний характер взаємодій у суспільстві, це здебільшого поки що неможливо»³. Розриви у ментальних процесах, зумовлена цим свобода волі і неможливість детерміністичної причинності у поведінці людини створюють ситуацію, за якої багаторазове відтворення одного і того самого експерименту (тобто відтворення одних і тих самих умов в експерименті) надзвичайно складне і можливе лише з відомим ступенем наближення.

Третю складність, суто формальну, сформулювали прихильники когерентного розуміння істини у науці, коли вказали на від-

носний характер наукової істини. Вони довели, що перевірити теоретичні узагальнення на відповідність фактам можна лише у межах конкретної теорії. Це твердження поставило під сумнів не тільки традиційний критерій істини як відповідність висловлювання про факт самому факту, а й об'єктивний характер істини. Навпаки, на перший план вийшла властивість когерентності істинних висловлювань, під якими розуміли їх узгодженість між собою і між фактами, сконструйованими у межах концептуального каркаса даної теорії. Згідно з когеренціанізмом, єдина відповідність, яку дослідник може встановити стосовно висловлювань теорії, це їх відповідність не дійсності як такої, а фактам, сконструйованим засобами даної теорії і в її межах, які відповідають її концептуальному каркасу.

Слід визнати, що без такого каркаса справді неможлива ні інтерпретація фактів, ні визначення відповідності їм окремих висловлювань і теоретичного опису загалом. Але з цього не випливає, що самі факти і їхній опис у рамках концептуального каркаса даної теорії ніяк не співвідносяться із дійсністю.

Практично важливими для нашого дослідження є такі проблеми:

- ❖ чи можливе і якщо можливе, то яким чином, істинне (у традиційному сенсі) знання у науках про суспільство і людину з урахуванням особливостей ментальних взаємодій між людьми?
- ❖ яка роль експерименту в суспільствознавстві і що може бути об'єктом експериментування?
- ❖ якою має бути головна парадигма суспільствознавства, а також парадигма для окремої суспільствознавчої дисципліни, і як на цій основі визначити способи перевірки істинності, тобто відповідності теоретичного опису?
- ❖ якщо істина у суспільствознавстві все-таки досяжна, то чи означають істинні

³ П и р о ж е н к о В.А. Синергетическая парадигма как разновидность историцизма // Наукові і освітянські методології та практики. — К.: ЦГО НАН України, 2004. — С. 188.

висловлювання те, що вони відповідають реальній дійсності, тобто чи можлива у суспільствознавстві істина у традиційному (кореспондентному) розумінні?

На нашу думку, істинне знання в науках про суспільство і людину можливе, попри всі труднощі і перепони, можливе саме як істинне у традиційному сенсі, тобто як відповідність висловлювання фактам. Наша гіпотеза полягає у тому, що критерій «відповідності», який є критерієм істинного знання у традиційному сенсі, практично можна застосувати лише до тих теорій (суджень), які описують *ситуаційну логіку поведінки суспільних суб'єктів*. Інакше кажучи, предметом суспільствознавчого дослідження, стосовно якого можна сформулювати критерій відповідності, а відтак й оцінити його як істинне чи хибне, є *ситуаційна логіка поведінки суспільних суб'єктів*. Для її виявлення слід використовувати *ситуаційний аналіз*.

У загальних рисах ситуаційний аналіз як метод суспільствознавства описав К. Поппер⁴. Як стверджує дослідник, саме цим методом має послуговуватися соціальна наука, якщо вона претендує на об'єктивність. «Її метод полягає в аналізі соціальної ситуації діючих людей, достатньому для того, щоб пояснити їхні дії ситуацією, без подальшої допомоги з боку психології»⁵. Під елементами ситуації слід розуміти, наприклад, *об'єктивну мету* суспільного суб'єкта, *об'єктивні цілі* (тобто реальні цілі за наявних умов) інших суспільних суб'єктів, *об'єктивні межі* можливостей даного суспільного суб'єкта впливати на ситуацію, зумовлені протидіями інших учасників ситуації, наявну інформацію про інших учас-

ників ситуації, якою володіє суспільний суб'єкт, тощо.

Названі елементи ситуації мають для її суспільних суб'єктів (як учасників, так і пасивних спостерігачів) об'єктивний характер. Це означає, що всі дії учасників ситуації об'єктивно будуть їй відповідати. По-перше, вони відповідатимуть ситуації за сформульованими цілями. Кожен суб'єкт прагне ставити тільки реальні, тобто практично досяжні за умов даної ситуації, цілі. (Хоча ми можемо через різні причини часто помилятися щодо цього, але дане зауваження не заперечує ту обставину, що цілепокладання має не випадковий і неволюнтаристський характер). По-друге, дії суб'єктів, спрямовані на досягнення поставлених цілей, тим паче не можуть мати випадковий характер: вони також відповідатимуть ситуації, тобто перебуватимуть у межах об'єктивних обмежень, які створюють умови ситуації. До останніх належать завжди кінцевий і обмежений характер технічних ресурсів і технологічних можливостей суб'єктів, а також цілі та дії інших суб'єктів — учасників ситуації.

Аналіз суспільної ситуації, заснований на вказаних об'єктивних елементах, дає можливість зрозуміти дії людини в об'єктивному сенсі. Це означає, що незалежно від суб'єктивних ціннісних установок, бажань, підсвідомих асоціацій та інших психологічних факторів, будь-який суб'єкт, котрий має одну і ту саму мету й опинився в даній ситуації, діятиме строго визначеним схожим чином. Володіючи інформацією про всі важливі умови й елементи ситуації, зокрема і цілі суб'єкта, можна з відомим ступенем наближення спрогнозувати послідовність дій суб'єкта і збагнути логіку його поведінки. Цей висновок допомагає позбутися суб'єктивних психологічних факторів (на кшталт тих, якими оперує психоаналіз), що є суто індивідуальними і неспостережними, а тому не виступають предметом наукового дослідження.

⁴ П о п п е р К . Логика социальных наук // Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — С. 298—313.

⁵ Там само. — С. 311.

Таким чином, під ситуаційною логікою розуміємо строго визначений (тобто не випадковий) порядок дій суспільних суб'єктів у певній ситуації, об'єктивно зумовлений їхніми суспільними інтересами й цілями за умов конкретної ситуації.

Власне, цей підхід означає, що в соціально-гуманітарному пізнанні і ширше — в інформаційній роботі предметом дослідження є такий самий «пасивний» матеріал, як і в природознавстві. Відповідно і робота з ним має бути такою, як і з будь-яким «неживим» матеріалом, який є предметом дослідження у будь-якій дисципліні точного природознавства, тобто шляхом спостереження «з боку» і на основі застосування універсальної логічної схеми причинного пояснення»⁶.

Як логіка поведінки суспільних суб'єктів об'єктивно зумовлена їхніми цілями та іншими об'єктивними елементами в конкретній ситуації? Ми виходимо з того, що досягнення мети хоча б одним учасником суспільної ситуації передбачає її подальший розвиток. Розвиток ситуації — це відхід від її первинної конфігурації у сенсі появи нової проблеми, відповідної зміни засобів досягнення мети іншими суб'єктами чи навіть зміна їх первинних цілей.

Розвиток ситуації неминучий, оскільки реалізація мети (чи хоча б дії, спрямовані на її реалізацію) одним із учасників неминуче накладає певні обмеження на дії інших учасників, примушуючи їх, як уже зазначалося, уточнювати мету і засоби її досягнення, змінювати стратегію і тактику поведінки і т. д.

Отже, до можливостей реалізації мети, які зумовлені засобами, наявними у суб'єкта, його бажанням досягти мети і знанням того, як це зробити, додаються різного роду об-

меження у вигляді дій інших суб'єктів щодо реалізації власних цілей. У результаті всі суб'єкти перебувають стосовно один одного у строго визначеній диспозиції. Сукупність цих диспозицій формує у кожен момент часу строго визначену цілями і діями учасників конфігурацію даної ситуації. Оскільки цілі та дії кожного з учасників не залежать від бажання і волі інших, то для окремого суб'єкта дії інших суб'єктів, втілені у певну стратегію і тактику поведінки, постають як примусові обмеження (звичайно, лише щодо визначеної цим окремим учасником мети).

Власне, напрошується аналогія з шахами. Якщо шахові фігури порівняти з учасниками ситуації, правила пересування фігур у шахах — із діями учасників, зумовлених їхніми цілями, отримуємо певну конфігурацію ситуації, у якій можливості її учасників обмежені строго визначеними правилами пересування (цілями), а також кінцевим переліком деяких (не випадкових), тобто прийнятних (спрямованих на вигравш) стратегій. *Ситуаційний аналіз* описує різні стратегії досягнення мети з урахуванням доступної для учасників інформації, не всі з яких є однаково оптимальними, а відтак і прийнятними, примушуючи учасників ситуації діяти тільки певним чином.

Ситуаційна логіка, на наш погляд, достатньо ефективно описується математичними моделями теорії ігор⁷. Наведений вище змістовий аналіз дій суб'єктів у певній ситуації легко можна формалізувати, якщо уявити, що дії учасників ситуації, спрямовані на досягнення мети, є грою, яку кожен намагається закінчити із позитивною сумою (результатом). Тоді логіку поведінки (тобто послідовність дій) даного суб'єкта у пев-

⁶ Див.: Гемпель К. Функция общих законов в истории // Вопр. философии. — 1998. — № 10. — С. 88–97.

⁷ Огляд стану досліджень з теорії ігор наприкінці 80-х років XX ст., див.: Eatwell John, Murray Milgate, Peter Newman. The New Palgrave: Game Theory. W.W. Norton, New York, 1989.

ній ситуації, яку цей суб'єкт приймає, виходячи з власних цілей, можна ототожнити з ключовим поняттям теорії ігор — «стратегією». Стратегія — «це правило, котре диктує гравцю, як йому діяти у будь-якій уявлюваній ситуації, що може виникнути упродовж гри. У цьому випадку гра може зводитися до вибору стратегії кожним із гравців. Цей вибір повністю визначає хід гри, а, відповідно, і розмір платежів. А вони, у свою чергу, визначають цінність обраних стратегій»⁸.

Інтереси і цілі є тими причинами, які спонукають суб'єкта діяти певним чином. Їх можна об'єднати поняттям «мотив дії». (Оскільки окремі дії завжди вбудовані в певний ланцюжок, послідовність, надалі будемо вести мову про мотиви поведінки.) Звісно, будь-яка раціональна поведінка, тобто певна невідповідна послідовність дій, спрямована на досягнення певного бажаного результату, є мотивованою, здійснюваною згідно з попереднім наміром, планом (немотивовані дії — виняткові випадки, пов'язані з психопатологіями, і тому тут не розглядаються). Із зазначеного випливає, що не можна визначити мотив дії суб'єкта до або незалежно від самої дії. Як наукові закони у природознавстві можна сформулювати тільки на основі узагальнення фактів навколишньої природи, що стали частиною нашого досвіду, так і мотиви дії суб'єктів можна визначити, лише ґрунтуючись на аналізі дій, які вже відбулися і доступні спостереженню.

Як ситуаційна логіка обминає головне утруднення суспільних наук — недетерміністичний характер зв'язку між підставою для дії, її мотивом і власне дією суб'єкта? Справді, об'єктивно досліджуючи дії суб'єкта з метою виявлення певних тенденцій, логіки

його дій, наштовхуємося на таку проблему: суб'єкт може достатньо вільно сам обирати цілі своїх дій і засоби їх реалізації. Він може значною мірою вільно вирішувати, домагатися поставленої мети чи відмовитися від неї. Він також може зупинити процес досягнення мети і змінити її. На жодному із перелічених етапів дії суб'єкта жорстко не детермінуються, а тому проблемою стає знаходження у поведінці суб'єкта певної інваріантної логіки дій. Отож виникають труднощі під час узагальнення фактів діяльності суб'єкта і створення відповідних дійсності, тобто істинних, теорій.

Ситуаційний аналіз дій суб'єкта полягає у тому, що людина, перебуваючи у суспільстві і перманентно потрапляючи у різні ситуації, не може не діяти. Це твердження базується на тому очевидному факті, що суб'єкт не може існувати без різноманітних потреб, а, усвідомлюючи їх, не може не мати певних інтересів і, відповідно, не може не ставити конкретних цілей. Не будь-яка мета приводить до реалізації інтересу і не будь-які засоби ведуть до здійснення мети. Але зв'язок між ментальним станом й елементами дії у цьому ланцюжку — суто логічний, а не природно-детерміністичний.

Саме у наявності такого зв'язку між власними потребами, інтересами і необхідністю ставити для реалізації інтересу відповідну йому мету, а також добирати певні засоби її досягнення, полягає автономність вчинків суб'єкта і добровільність постановки цілей. Ситуаційний аналіз повною мірою враховує фактор наявності у суб'єкта автономної волі. Більше того, ефективність ситуаційного аналізу в контексті отримання істинного знання у суспільствознавстві і полягає у тому, що найефективнішим (і єдиним) примушуючим мотивом для строго визначеного порядку дій суб'єкта визнається його власне добровільне бажання досягти певних цілей, забезпечити свої інтереси і вдовольнити свої потреби. Добровільне підпо-

⁸ Х и н т и к к а Я . Действительно ли логика — ключ ко всякому хорошему рассуждению? // Вопр. философии. — 2000. — № 11. — С. 107.

рядкування суб'єкта певній логіці дій влучно передає прислів'я «бажання сильніше неволі» («охота пуще неволи»).

Суб'єкт може сам вільно вибрати цілі своїх дій, але свобода ця щоразу обмежена наявністю у нього різноманітних потреб. Він може вирішувати, яку з них і як задовольняти, але не може не задовольняти жодної потреби. Добровільно обравши мету, суб'єкт сам, власною волею створив підґрунтя для подальших дій, а відтак сам добровільно долучився до певної логіки поведінки. Реалізація цієї логіки матеріалізується у вигляді ланцюжка пов'язаних між собою дій. Оскільки між різними ментальними станами і рішеннями суб'єкта існує тільки логічний, а не детерміністичний зв'язок, суб'єкт може на будь-якому етапі процесу реалізації мети змінити процес або вийти з нього.

Однак поки суб'єкт перебуває у цьому процесі, він добровільно діятиме не випадковим, а строго визначеним чином, враховуючи всі фактори, які звужують його можливості: обмеженість ресурсів, перешкоди з боку інших суб'єктів тощо. Звідси випливає, що між ментальними станами суб'єкта і його окремими діями існує тільки логічний зв'язок. *Саме ця добровільність (свобода волі) суб'єкта на кожному етапі процесу реалізації мети як результат усвідомлення логічного зв'язку між задоволенням певних потреб, постановкою для цього певних цілей і добором відповідних засобів забезпечує невипадкову послідовність дій суб'єкта і надає впорядкованості його поведінці.*

Маючи своїм завданням проаналізувати всі фактори, елементи ситуації, що зумовлюють логіку поведінки суб'єкта, дослідник повинен спиратися на об'єктивовані в діях інтенції і мотиви суб'єкта, а не тільки на його свідчення чи ментальні стани, які не піддаються спостереженню, а звідси — й чіткому потрактуванню (як це властиво

психоаналізу). Тому вирішальна перевага ситуаційного аналізу пов'язана з можливістю здійснення експерименту. Є привід вважати, що експеримент у суспільствознавстві відіграє здебільшого таку саму роль, як і в точному природознавстві.

По-перше, оскільки перевірка висловлювання (гіпотези) критерієм відповідності (критерієм дозволу) щодо його (висловлювання чи гіпотези) істинності здійснюється в досліді, то в соціально-гуманітарних науках необхідно так формулювати предмет дослідження, щоб отримані в процесі його вивчення уявлення про нього припускали можливість дослідної перевірки.

По-друге, критерій істини, під яким розуміється «критерій відповідності», набуває свого значення тільки, якщо він може бути застосований до того, що спостерігається і виявляється в досліді.

По-третє, формулювання критеріїв істинності є головною умовою для визначення форми і змісту експерименту. Зрозуміло, що перш ніж здійснювати експеримент, необхідно чітко уявити, що і як у ньому перевірятиметься. Традиційний критерій істинності якраз і розв'язує це завдання. З його допомогою визначається напрям експерименту, виокремлюються ті чи інші фрагменти реальності для експериментування й обирається його форма.

Усім цим вимогам відповідає ситуаційний аналіз. Він виходить із постулату, що поведінка суб'єкта, стратегія його дій загалом визначаються об'єктивно існуючими елементами ситуації і кінцевою кількістю об'єктивно існуючих за даної конфігурації ситуації комбінацій дій суб'єктів, які ведуть до поставленої мети.

До елементів ситуації належить і мотивація самого суб'єкта. Визнання мотивованої поведінки (тобто визначеного, зумовленого інтересами і цілями суб'єкта, а тому невипадкового порядку дій) справжнім предметом суспільствознавчого досліджен-

ня робить це дослідження осмисленим з погляду застосування до нього критерію «відповідності» (критерію дозволу — у попперівській термінології).

Тому висувати гіпотези щодо мотивів (інтересів і цілей) дій суб'єктів (а також стосовно їхніх потреб, завдань і намірів) можна лише на підставі аналізу їх реальних дій у конкретній ситуації, а також аналізу умов існування суб'єктів.

Проведення експерименту у суспільствознавстві та інтерпретація його результатів пов'язані з відповіддю на такі запитання:

- « До чого зводиться дослідна перевірка висунутих упродовж ситуаційного аналізу теорій, окремих висновків і прогнозів?
- « Чому слід довіряти даним дослідних перевірок у суспільствознавстві, якщо відсутність психологічного детермінізму унеможливує відтворення одних і тих самих умов експерименту?

Відповідаючи на перше запитання, виходимо з того, що логіка поведінки і характер окремих дій суб'єкта зумовлені кінцевою кількістю факторів. Тому постає завдання їх повного переліку для кожної ситуації й операціонального формулювання. Під останнім терміном мають на увазі таке визначення (чи опис) факторів й умов ситуації, яке вказує на практичний, дослідний спосіб (наприклад, вимірювання) встановлення їх існування. Загалом експериментальна перевірка можлива лише за умови, коли предмет експерименту описаний раціонально. Перетворення у процесі ситуаційного аналізу прихованих психологічних мотивів на спостережувані елементи ситуації і допомагає операціонально описати всі фактори ситуації й уникнути посилок на такі мотиви поведінки, які не можуть виявитися у досліді (наприклад, завдяки спостереженню чи соціологічному опитуванню). Це стосується як суспільствознавства загалом, так і політології та практичного політологічного аналізу зокрема.

Операціонально описати мотиви поведінки певного суб'єкта означає вказати на такі його дії, які можна спостерігати, а результати спостереження можна було б інтерпретувати відповідно до наших уявлень про ознаки мотивів як свідчення цих мотивів. Отже, такими діями можуть бути партійні програми, заяви, декларації політичних і суспільних суб'єктів, різні політичні, адміністративні рішення, нормативно-правові документи тощо.

Операціональний опис елементів ситуації допомагає також розв'язати проблему однозначності інтерпретації даних спостережень. Операціональне формулювання передбачає опис способів практичної перевірки, вимірювання предмета опису, які завжди конкретні, одиничні. Здійснити експеримент (у даному випадку це буде спостереження) задля перевірки припущень про загальну довгострокову (стратегічну) мету чи довготермінові мотиви поведінки суб'єкта (наприклад, політичної партії) у певній ситуації значно складніше, ніж щодо часткових, проміжних цілей. Наприклад, у партійних програмах завжди декларується надзвичайно абстрактна мета, ідеальний стан, який відбиває скоріш певні світоглядні чи максималістські етичні установки окремих суспільних прошарків: гіпертрофований індивідуалізм і підкреслена ставка на ринкову стихію, здатну до саморегуляції, — у ринкових фундаменталістів, побудову суспільства загального достатку без приватної власності — у комуністів і т. д. При цьому ознаки декларованого соціально-економічного ідеалу неможливо простежити практично.

Щодо труднощів експерименту у суспільствознавстві, пов'язаних із невідтворюваністю фактів суспільного життя, то відносно історичної науки це питання давно з'ясоване і пояснюється унікальністю кожної історичної події. В соціології унікальність

фактів наявна в іншому сенсі. Вона зумовлена згаданою вище ситуацією розриву в ментальних станах людини і відсутністю однозначного, як у природних процесах, детерміністичного причинно-наслідкового зв'язку в її діях. У цьому контексті постає проблема довіри даним соціологічного опитування, які завжди відображають актуальні для респондента на момент опитування мотиви саме таких відповідей. Але через відсутність психологічного детермінізму ніколи не можна знати, як довго мотиви озвучених під час опитування відповідей залишатимуться актуальними для респондента. Що насправді виявляється у момент соціопитувань? Наскільки відповідає дійсності інтерпретація результатів таких опитувань, тобто якою мірою вона істинна?

Завдання достовірної інтерпретації мотивів діяльності колективних суспільних суб'єктів значно допомагає розв'язати проблему створення наукових парадигм — загальнодисциплінарних і за окремими напрямками. Без подібної парадигми немає єдиного критерію (параметра) для інтерпретації певного співвідношення фактів і тверджень про них (їх пояснення) саме як відповідності.

Щоб уможливити конструювання з матеріалів спостереження фактів про дії суспільних суб'єктів та їх інтерпретацію в універсальних твердженнях теорії, у суспільствознавстві необхідна розробка (за зразком точного природознавства) загальних парадигм. Парадигма в конкретній галузі знання, на основі узагальнення величезного масиву фактів з цієї галузі, формулює твердження аксіоматичного характеру, яке використовується для пояснення нових фактів чи нового пояснення вже існуючих.

Парадигма дає змогу встановити відповідність між висловлюваннями теорії, що описують певні факти, та власне цими фактами. Оскільки таку відповідність можна

виявити лише в межах конкретної наукової теорії та її засобами, то наявність загальної (центральної) парадигми певної науки і часткових парадигм, що з неї випливають, своєрідних теорем, дає засоби як для конструювання фактів, тобто їх тлумачення, так і для порівняння фактів із їх теоретичними описами. Причому інтерпретація фактів не повинна суперечити центральним засадам даної науки. Кожна наука своїми особливими методами, згідно із специфікою свого предмета, визначає семантику поняття «відповідати», наповнюючи конкретним змістом формально-логічну схему «відповідності» і виробляючи свій алгоритм перевірки ступеня відповідності теорії стану справ у світі.

Парадигмою певної науки ми називатимемо низку загальнозначущих постулатів, прийнятих спеціалістами в даній науці і використовуваних для інтерпретації спостережуваних явищ.

При цьому будь-яка вужча наукова дисципліна приймає як власну парадигму всі положення парадигми більш загальної дисципліни.

Розглянемо, як це відбувається на прикладі біології. Вона спирається на центральний постулат, який відіграє роль аксіоми: у живих організмах спостерігається дія всіх законів фізики і хімії. Нейробіологія, у свою чергу, приймає всі твердження парадигми біології і додає власне: це можливість пояснення поведінки і свідомості з погляду тих процесів, які відбуваються в нейронних мережах центральної нервової системи. Цей постулат часто називають «центральною догмою нейробіології».

Так, В.В. Нестеров у циклі лекцій із методології науки так описує поняття парадигми: «Парадигма має структуру дедуктивної системи і складається із низки тверджень, прийнятих без доказів, і низки похідних суджень, виведених подібно

до теорем. На відміну від суто дедуктивних систем математики, висловлювання парадигми науки приймаються лише тоді, коли не суперечать фактам і доводять свою плідність. Як приклад аксіом парадигми науки можна навести висловлювання мінімального набору, наведені вище як приклад її «теореми» — цитовану «центральну догму нейробиології».

Справді, ми вважаємо, що всі процеси, які відбуваються у живих системах, можна пояснити з погляду фізики і хімії. Фізико-хімічні процеси, однак, перебігають на певному матеріальному субстраті. В організмі таким субстратом може слугувати нейронна мережа головного мозку. Відповідно процеси поведінки і свідомості можна пояснити через властивості нейронних мереж. Що і треба було довести.

Отже, ми бачимо, що центральне положення нейробиології є висновком із центрального положення біології»⁹.

Як усе це стосується суспільствознавства?

У суспільствознавстві є науки (наприклад, соціологія та політологія), які досить близько підійшли до загальнонаукових методологічних стандартів, зокрема і стосовно формулювання загальнодисциплінарних парадигм. Водночас в історичній науці основні перешкоди, які спричинили методологічну кризу, на наш погляд, усе ще діють¹⁰. У ній існують кілька напрямів, що досить ефективно пояснюють своє коло явищ, але майже ніяк не стикаються між собою, як, скажімо, формаційний і цивілізаційний підходи. І хоча останніми роками почастишали спроби об'єднати зазначені підходи, результативних досліджень у цій

⁹ Нестеров В.В. Современная теория истинности. Лекция 1. Див.: Сайт інтернет-видання «sinor.ru». Адреса в Інтернеті — www.sinor.ru.

¹⁰ Пироженко В.А. Кризис методологии в исторической науке и возможности его преодоления // Наукове пізнання: методологія та технологія. — 1998. — № 1—2. — С.107—111.

галузі недостатньо¹¹. Цікаві варіанти розв'язання проблеми створення загальноісторичної парадигми пропонує О. Гуревич¹². Але загалом у цій науковій дисципліні досі немає згоди навіть щодо засадничих методологічних положень і концептуальних підходів.

Відсутність основної парадигми суспільствознавства значно ускладнює побудову логічно струнких теорій в окремих суспільствознавчих науках. У свою чергу, логічно непослідовні і погано пов'язані між собою теорії окремих наук спричиняють майже нездоланні труднощі під час експериментальних перевірок і в процесі інтерпретації результатів експерименту. Причиною подібного стану справ у суспільствознавстві загалом та історичній науці зокрема, ймовірно, є недостатня орієнтація суспільно-гуманітарних дисциплін на експеримент. Спрямованість суспільствознавчих теорій на пояснення явищ нашого досвіду (ці теорії належать до емпіричних наук), за умови суттєвого ускладнення проведення вирішального експерименту, ставить під сумнів ефективність дослідження суспільних явищ і достовірність отриманого знання.

Гадаємо, що центральна парадигма суспільствознавства повинна містити постулати відносно логіки поведінки суспільних суб'єктів, а також їх цілей та інтересів, які об'єктивно визначають згадану логіку дій у конкретній ситуації.

Ситуаційний аналіз і пов'язаний із ним об'єктивний підхід у суспільствознавстві дає

¹¹ Заслуговує на увагу розлоге дослідження в цьому напрямі, здійснене Л.Е. Гринінім: Гринин Л.Е. Формации и цивилизации // Философия и общество. — 1997. — №1—6; 1998. — №1—6; 1999. — №1—3,5; 2000. — №1—4; 2001. — № 1,3.

¹² Див.: Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки // Вопр. истории. — 1991. — № 2—3. — С. 21—37; Актуальные теоретические проблемы современной исторической науки: Круглый стол // Там само. — 1992. — № 8—9.

змогу спостерігати факти, експериментувати щодо того стану речей, який описується в теоріях, критикувати ці факти і встановлювати їхню істинність. Аби в дослідженні суспільних процесів залишатися в межах об'єктивного підходу, центральна парадигма суспільствознавства має встановлювати (розкривати) визначальні умови й обставини, які обмежують вибір мотивацій діяльності суспільних суб'єктів, примушуючи їх діяти у суспільних ситуаціях певним чином. Тому сама парадигма повинна в змістовому плані описувати ці основні умови. А вони, як ми припускаємо, визначаються матеріальними, економічними потребами й інтересами суспільних суб'єктів.

Використання такої парадигми як одного із засновків у ситуаційному аналізі суспільних явищ, зокрема в аналізі дій суспільних суб'єктів, необхідне для ефективності створення фундаментальних теорій і загальних концепцій.

Спробуємо змоделювати можливу центральну парадигму суспільствознавства. Яким умовам вона має відповідати?

Імовірно, ця парадигма повинна:

- постулювати найзагальнішу, логічно (а не історично, ситуативно) фундаментальну первинну мотивацію, покладену в основу дій усіх суспільних суб'єктів;
- містити постулати, які можна сформулювати подібно до аксіом. Ці положення не повинні суперечити численним фактам і принципам пояснення на основі причинно-наслідкового зв'язку.

Щоб сформулювати подібну аксіому, слід відшукати «таку галузь людської діяльності, теоретичне осмислення якої дає можливість повноцінних узагальнень і відшукування певних регулярностей (законів), що виявляються через універсальні висловлювання. Така галузь існує. Це економічна діяльність суб'єктів господарювання і та частина суспільного життя і суспільних відносин, яка безпосередньо виз-

начається економічною діяльністю і залежить від неї»¹³.

Іншими словами, тільки у сфері соціально-економічної діяльності й економіко-політичних відносин можливі визначені, більш-менш стійкі інваріанти явищ і стабільні залежності між їх різноманітними типами. Теоретичне осмислення цих інваріантних зв'язків дасть змогу відійти від розгляду унікальних явищ суспільства, які не можуть бути предметом універсальних узагальнень. Відповідно для більш-менш строгих узагальнень і виведення певних закономірностей необхідне передусім вивчення соціально-економічних й економіко-політичних відносин.

У контексті ситуаційного аналізу і виявлення особливостей цілепокладання в ситуації свободи волі, «сфера матеріального виробництва — діяльність, де людина менш за все вільна у виборі пріоритетів і цілей. Вона пов'язана з певними об'єктивними обставинами (наприклад, із фізіологічною організацією людини і необхідністю підтримувати фізичне існування), які жорстко визначають характер дій суб'єкта чи суб'єктів економічної активності»¹⁴.

Виходячи із засад ситуаційного аналізу, стає зрозумілим, що матеріальні потреби індивіда і зумовлені ними економічні інтереси суспільних груп диктують обмежений, кінцевий перелік варіантів мотивацій (інтересів і цілей) суспільної діяльності суб'єктів. Усвідомлюючи свої матеріальні потреби й економічні інтереси, суб'єкт усвідомлює і добровільно реалізує весь подальший ланцюжок дій, як-от: формулювання відповідних цілей діяльності, добір засобів і способів їх застосування, підтримання пев-

¹³ П и р о ж е н к о В.А. Логика социально-исторического исследования в контексте единого научного метода // Наука та наукознавство. — 1999. — № 3. — С. 52—53.

¹⁴ Там само.

ного рівня вольової мобілізації тощо. Зазначений підхід, з одного боку, є методом, що дає змогу побачити у поведінці людини і виокремити універсальні, повторювані фрагменти, а з другого — загалом задовільно пояснювати подібність у базових мотиваціях і стратегіях колективних суспільних суб'єктів, які перебувають в однаковій суспільно-політичній ситуації.

Отже, економічні і, ширше, матеріальні потреби є тим фактором, який надає стабільності і відносної сталості мотиваційним підґрунтям суспільно-політичних суб'єктів. Центральна парадигма суспільствознавства має постулювати описаний вище зв'язок між економічними, матеріальними потребами колективних суб'єктів, їхніми суспільно-політичними інтересами і цільовими установками.

Виходячи з цих міркувань, загальна парадигма суспільствознавства може формулюватися так: *основні суспільні явища можна пояснити на основі законів і тенденцій у матеріальному субстраті суспільства (у способі виробництва, конкретніше — в економіці)*. Тоді вихідні методологічні підвалини, наприклад історичної науки, міститимуть усі твердження загальної парадигми суспільствознавства і власне, специфічне, вихідне положення, згідно з яким *розвиток суспільства можна пояснити змінами у його матеріально-технічній базі*. Це твердження можна назвати «центральною догмою історичної науки».

Спробуємо обґрунтувати цю догму (ключову «теорему») історичної науки з основної парадигми суспільствознавства. Справді, якщо визначальні суспільні явища можна пояснити, ґрунтуючись на законах і тенденціях у матеріальному субстраті суспільства (у способі виробництва, конкретніше — в економіці), а історія суспільства, тобто процес змін у ньому, що складається з окремих подій, належить до суспільних явищ, то її можна пояснити на базі законів і тен-

денцій у матеріальному субстраті суспільства. Останній складається з економічного укладу, який спирається на певну матеріально-технічну базу і відповідну їй організацію. Отже, розвиток (тобто історію) суспільства можна пояснити, виходячи зі змін у його матеріально-технічній базі. Що і треба було довести. Зрозуміло, що ця парадигма не єдино можлива, можна запропонувати й інші.

Основна «теорема» історичної науки, виведена із центральної парадигми суспільствознавства, дає критерій, за допомогою якого можна встановити «відповідність» окремої історичної теорії чи концепції сукупності виявлених ними фактів. Їх пояснення і розкриває реальний стан справ.

Таким чином, ми знайшли позитивне розв'язання трьох із чотирьох названих на початку статті проблем. Якщо у суспільствознавстві можливі істинні теорії, то чи означає це, що вони відповідають реальній дійсності у традиційному (кореспондентному) розумінні? Що є ознакою такої відповідності?

Імовірно, те саме, що і в будь-якій іншій науковій дисципліні. Такими ознаками можуть бути формулювання теорією наукового закону, який задовільно пояснює цілий масив фактів, і успішне передбачення теорією принципово нових фактів. Отже, інформація (знання), на основі якої здійснюється ефективна відповідна реакція дослідника на виклики навколишнього середовища, може бути визнана істинною, тобто такою, що відповідає реальності.

Наявність такої ефективної відповідної реакції з погляду традиційного розуміння істинності можна пояснити лише існуванням відповідності (правильного опису) нашої концептуалізації нашому досвіду. *Тільки досвід пов'язує нас із зовнішнім світом. Об'єктивна складова цього досвіду, що формується в результаті такого зв'язку, встановлює природні, об'єктивні*

обмеження нашої фантазії у процесі його (досвіду) теоретичного обмірковування. Власне, ця теза пояснює, чому будь-яка ефективна теорія, що описує досвід контактів із зовнішнім світом, неминуче міститиме певний фрагмент об'єктивної істини у висловлюваннях про цей світ.

У контексті сказаного видається хибною головна когеренціоністська теза: якщо принципово неможливо вийти за межі концептуалізації, осмислюючи досвід, то слід зробити висновок про неможливість істинного опису дійсності у традиційному сенсі слова, тобто в сенсі об'єктивної істини. Гадаємо, що з тези про всезагальну концептуалізацію досвіду, тобто з неможливості залишити межі теорії і стати на позицію стороннього спостерігача, впливає лише те, що ми не маємо інших способів і засобів пізнати світ і конструювати істинні, тобто такі, які відповідають реальності, теорії, окрім як у межах тих чи інших концептуальних або мовних каркасів. Тому завдання полягає у тому, щоб у процесі створення теорій використовувати такі методологічні норми і логічні прийоми, які б робили наукові теорії ефективнішими. Під ефективністю теорій розуміють їх достатню пояснювальну силу для відомих фактів певного роду, сумісність з основним масивом інших теорій із тої самої галузі науки, прогнозування появи певних фактів у майбутньому й опис умов, за яких передбачувані факти можна спостерігати.

Реальна проблема отримання істинних теорій полягає у тому, як зіткнути теорії із дійсністю, як зробити їх відкритими для критики і які методологічні норми застосувати для створення ефективної теорії.

Якщо не можна стати на позицію абсолютного спостерігача, щоб зіставити два об'єкти з погляду певного виділеного абсолютного відношення відповідності, то, принаймні, можна піклуватися про такі способи і засоби формулювання теорій, застосування яких дало б змогу опосередковано

істинно описувати реальний світ в окремих фрагментах. Це означає, що оскільки не можна безпосередньо досягти абсолютно істинного опису світу, то слід було б знайти ті фрагменти в теоретичному описі, які однозначно можна розтлумачити як хибні. Але навіть у такому послабленому варіанті, коли ми змушені шукати істину не безпосередньо, а скоріш через вилучення хибних варіантів пояснення фактів, неминуче постає питання про істину, адже поняття «хиба» має сенс лише у зв'язку з поняттям «істина». Також слід сформулювати об'єктивні критерії, на основі яких треба оцінювати ту чи іншу теорію як більш-менш ефективну, наближену чи віддалену від об'єктивної дійсності, тобто більш-менш істинну, а, можливо, і хибну.

Вся історія розвитку науки і техніки засвідчує, що проблема зіткнення теорії із дійсністю, проблема її відкритості для критики може бути успішно розв'язана. Спосіб її розв'язання має, на наш погляд, спиратися і фактично спирається, з одного боку, на тезу про обов'язкову наявність властивості фальсифікування для будь-якої наукової теорії, а з другого, — на розмірковування над таким явищем в історії науки, як зростання знання. Останнє свідчить про постійне уточнення знання, про вилучення з наукового обігу хибних теорій. У кінцевому підсумку, це означає збільшення ступеня правдоподібності теорій і наближення науки до повнішого істинного знання в усіх сферах людського пізнання.

Отже, істинне (у традиційному сенсі) знання у науках про суспільство і людину загалом можливе. Для цього в теоретичних дослідженнях слід враховувати особливості причинно-наслідкового зв'язку в поведінці людини. Такими є розриви у ментальних станах і свобода волі. Основним методом суспільствознавства має стати метод ситуаційного аналізу, який дає змогу перевести

неявні і такі, що не можуть бути висловлені, психологічні мотиви учасників ситуації в елементи ситуації, де і діє певний суб'єкт. Ці елементи створюють об'єктивну конфігурацію ситуації, потрапляючи в яку, будь-який суб'єкт, маючи однакові цілі і свободу волі, змушений вибирати однакову логіку поведінки. В результаті ситуаційний аналіз допомагає виділити у поведінці людини інваріантні дії та мотиви, а відтак — зробити їх об'єктом узагальнень, формалізації й емпіричної перевірки. Такий аналіз також уможливорює прийняття у суспільствознавстві загальнотеоретичної парадигми.

Ця парадигма має фіксувати як базовий пояснювальний принцип зв'язок між матеріальними потребами індивідів і відповідними економічними інтересами суспільних груп, з одного боку, та обмеженим, кінцевим переліком варіантів мотивацій (інтересів і цілей) суспільної діяльності колективних суб'єктів, — з другого. Наявність такого зв'язку обмежує вибір колективними суспільними суб'єктами цілей і відповідної логіки поведінки, спрямованої на досягнення цих цілей, що пояснює загалом об'єктивний характер суспільного розвитку. Останньою обставиною зумовлена принципова можливість істинного пізнання інваріантних елементів ситуації, попри наявність у суб'єктів свободи волі.

Отже, істина у суспільствознавстві досяжна, істинні висловлювання означають, що вони відповідають реальній дійсності. Ознакою такої відповідності є ефективна теорія, тобто та, яка несуперечливо пояснює свій масив фактів і правильно прогнозує появу принципово нових фактів, що

може підкріплюватися експериментом. Тому будь-яка ефективна теорія, яка описує досвід контактів із зовнішнім світом, неминуче міститиме певний фрагмент об'єктивної істини у висловлюваннях про цей світ.

В. Пироженко

ПОНЯТТЯ ІСТИНИ В СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВІ У КОНТЕКСТІ СИТУАЦІЙНОГО АНАЛІЗУ

Резюме

Досліджуються умови істинності наукових теорій у суспільствознавчих дисциплінах з урахуванням специфіки останніх. Робиться висновок про можливість істинного в традиційному сенсі пізнання суспільних явищ. Для цього як основний метод суспільствознавства пропонується метод ситуаційного аналізу, що дозволяє виділити у поведінці суб'єкта ситуаційну логіку, тобто *інваріантні дії і мотиви*, а отже, зробити їх об'єктом узагальнень, формалізації й емпіричної перевірки. Цей метод дає змогу подолати дві основні перешкоди у пізнанні і прогнозуванні суспільних явищ — відсутність жорсткого детермінізму в ментальних станах людини і наявність у неї свободи волі.

V. Pyrozhenko

IDEA OF TRUTH IN SOCIAL SCIENCE IN THE FRAME OF SITUATIONAL ANALYSIS

Summary

The conditions of scientific theory truth in branches of social science are investigated taking into account their specific character. The authors come to the conclusion about possibility of true social phenomenon perception in the traditional sense. To make it possible situational analysis method is proposed as a main method, applying this method the situational logic of subject behaviour i.e. *invariant actions and motives* can be singled out, that can serve as the object of generalization, formalization and empirical verification. This method helps to overcome two main obstacles in social phenomena perception and forecast — a lack of tough determinism in people mental states and presence of free will.